

1. WPROWADZENIE

*Czy oprócz wypowiedzi radnych w protokole z sesji powinny znaleźć się także informacje o ich gestach?*¹ – takie pytanie postawiła w swoim artykule dziennikarka lokalnego portalu internetowego, która relacjonowała dyskusję radnych nad kształtem protokołu z sesji rady powiatu w 2015 r. Dyskusję rozpoczął wniosek jednego z radnych o włączenie do protokołu informacji na temat tego, że starosta na pytanie, czy planuje zawrzeć w budżecie dodatkowe środki na remont oddziału chirurgicznego, twierdząco skinął głową. Przewodniczący rady był przeciwny wniesieniu zmian do protokołu: – *Uważam, że informacje dotyczące tego, kto jakie gesty wykonuje podczas sesji, nie mogą się znaleźć w protokole. Ponadto zgodnie z obowiązującymi przepisami, protokół powinien zawierać tylko lakoniczną treść naszych wystąpień. Powinien być wyciągnięty „ekstrakt myślowy”, a protokolantka nie ma obowiązku cytować wypowiedzi. Sprzeciw przewodniczącego poparli inni radni: – Myśmy nie widzieli, czy starosta skinął głową, czy nie. Jeżeli będziemy zwracać uwagę na każde skinienie, to może także na gości, czy skinęli głowami, czy nie. Mamy mikrofony, sesje są nagrywane i to powinno być odzwierciedleniem obrad*². Oponował także sam starosta: – *Nie przypominam sobie sytuacji skinienia głową, ale może ona nastąpiła. Zamiast gestów niewerbalnych wolę jednak konkrety. Jak dalej pisze dziennikarka, starosta (...) powiedział, że 50 tysięcy, jako dodatkowe środki na remont oddziału chirurgicznego, znajdują się w budżecie na ten rok. Zaapelował przy tym, aby nie dawać przyzwolenia na zmiany w protokole. – W przeciwnym razie musiałbym zatrudnić czterech asystentów, do obserwowania niewerbalnej mowy ciała radnych,*

¹ Zarówno ten cytat, jak i kolejne pochodzą z artykułu pt. *Sesja teatrem absurdu?* autorstwa A. Bryckiej-Jaskierskiej, opublikowanego 29.01.2015 r. w serwisie Elka.pl, a także z komentarzy zamieszczonych pod tym artykułem.

² Tę wypowiedź radnego, a także wypowiedź wnioskodawcy zmian do protokołu przytaczałam wcześniej za portalem Gostynska.pl, gdy analizowałam odrębność działań fonicznych i wizualnych w artykule dotyczącym możliwych różnic w rozumieniu terminów „akty mowy” i „akty komunikacji”, por. Heliasz-Nowosielska (2018b: 78–79).

abyśmy mogli każde gesty zapisywać, a to nie jest dobre rozwiązanie – argumentował. Ostatecznie radni przegłosowali niewnoszenie zmian w protokole. Stało się tak, mimo że postulat równorzędnego traktowania komunikatów werbalnych i niewerbalnych, które służą wyrażaniu woli, skutkujący uwzględnianiem w protokołach również takich zachowań, jak skinienie głową, ma swoje uzasadnienie w obowiązującym prawie. Zgodnie z nim wola osoby dokonującej czynności prawnej może być wyrażona przez każde zachowanie się tej osoby, które ujawnia jej wolę w sposób dostateczny³.

Pod artykułem przedstawiającym dyskusję radnych pojawiło się niemal pięćdziesiąt komentarzy. Większość z nich wyrażała krytyczny stosunek obserwatorów zarówno do wniosku o zmiany w protokole, jak i do dyskusji na ten temat, a także do samych dyskutantów, por. np.⁴:

(1) Wy budujcie coś razem dla nas mieszkańców, a nie za słówka czy gesty się rozliczacie. (www)

(2) Czy na pytanie gość odpowiadając, splunął czy przelknął, proszę głosować, szanowna RADO – TOTALNE DNO. (www)

(3) A może najlepiej protokółować to, co się oplaca i pasuje przewodniczącemu sesji, bo w razie problemów można zawsze się wycofać, mówiąc: ale tego w protokole nie ma. (www)

Wśród komentarzy znalazły się też jednak adnotacje podkreślające znaczenie i wagę gestu nieuwzględnionego w protokole, por.:

(4) A gdyby starosta wyparł się tego potakującego gestu? To chodziło o 50 000 złotych. Tyle warte było skinienie głową jaśnie starosty. (www)

(5) A ja uważam, że to nie było wcale głupie, jakby ktoś nie wiedział, to mowa ciała ma bardzo duże znaczenie i wiele mówi. (...) Tu nie chodziło o „każde gesty”, tylko takie wyjątkowo znaczące. (www)

³ Reguluje to definicja pojęcia prawnego „oświadczenie woli” zawarta w art. 60 Kodeksu cywilnego. Za konsultacje w tej kwestii dziękuję mecenas Agnieszce Heliasz-Wardzie.

⁴ W niniejszej książce źródło każdego cytatu jest oznaczone za pomocą jednego z trzech skrótów: NKJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego, www – strony internetowe, KNOK – Korpus Narracji O Komunikacji. Teksty źródłowe z NKJP i stron www zostały adjustowane i zapisane w sposób ciągły. Poprawki redakcyjne objęły również zapis fraz stanowiących uzupełnienia czasowników, za pomocą których były zdawane relacje z działań komunikacyjnych. Kształt tych fraz nie ma więc charakteru dokumentacyjnego. W zapisie cytatów z KNOK został wykorzystany tzw. rozszerzony zapis ortograficzny, por. Karpiński (2006: 72–73). Transkrybowane wypowiedzi ustne zostały zapisane w sposób ciągły i opatrzone adnotacjami w nawiasach kwadratowych. Adnotacje mają kształt znaków interpunkcyjnych lub różnego rodzaju komentarzy słownych, z których część ma swoje źródło w samych nagraniach, por. np. [?], [śmiech], a część została dodana przeze mnie na podstawie notatek ankietatorów, por. np. [za notatką Ankietera: Relacjonując pokazuje na klatkę piersiową].

(6) Jeśli w radzie będzie zasiadać niemy, to jego gesty w protokole nie będą zapisywane? (www)

Komentarze użytkowników forum internetowego dotyczyły zarówno wypowiedzi radnych na temat ewentualnych zmian w protokole cytowanych przez dziennikarkę, jak i działań komunikacyjnych radnych podjętych podczas posiedzenia rady. Protokół, dyskusja radnych nad protokołem, artykuł dziennikarski na temat tej dyskusji i komentarze na forum internetowym pod artykułem tworzą ogniwa łańcucha narracji, dla których bodźcem stały się działania komunikacyjne radnych, podjęte podczas sesji rady powiatu. Te narracje stanowią ilustrację zjawiska, jakim jest komunikacja o komunikacji. Rozmowa dotycząca działań komunikacyjnych jest prowadzona przez użytkowników języka (współczesnej polszczyzny), w którym te działania zrealizowano, a została podjęta m.in. ze względu na różnice w traktowaniu działań o różnych modalnościach: werbalnych i niewerbalnych, w relacjach z przebiegu danych zdarzeń.

W ramach specjalistycznych badań nad językiem i komunikacją na różnice w uwzględnianiu słów i gestów w zapisach interakcji uwagę zwrócił B.K. Bergen (2020: 88–89). Badacz zauważył, że nawet w stenogramach sądowych, w których zapis zachowań niewerbalnych mógłby być potrzebnym świadectwem stanów mentalnych i emocjonalnych ich wykonawców, rejestruje się raczej tylko wypowiedzi, a wśród nich także prośby o wyrażanie się słownie, ponieważ wyłącznie słowa są możliwe do zapisania przez stenotypistkę. Zdaniem Bergena (2020: 89) na taki stan rzeczy wpływa to, że brakuje prostych sposobów na zapisanie zachowań niewerbalnych, czy raczej – jak można wnosić z całego wywodu badacza – na pełne i precyzyjne oddanie w piśmie ich znaczenia. Wyjątek od tej reguły stanowią, według tego badacza (2020: 89–90), gesty wulgarne, których użycie, czy choćby możliwość użycia, jest nie tylko odnotowywana, lecz także szeroko komentowana.

Spostrzeżenia Bergena (2020: 88–90) naprowadzają na temat niniejszej książki, w której w centrum uwagi znalazły się właśnie różnego rodzaju zależności między działaniami komunikacyjnymi i ich modalnościami a relacjami zdawanymi z tych działań. Celem prezentowanych tu analiz jest udzielenie odpowiedzi na wiele pytań o te zależności. Czy działania komunikacyjne o modalnościach werbalnych i niewerbalnych są równie istotne dla uczestników i obserwatorów codziennych interakcji? Z jakich działań i w jaki sposób są zdawane relacje? Czy, zgodnie z diagnozą Bergena (2020), w tekstach pisanych nie informuje się o niewerbalnych działaniach komunikacyjnych, takich jak wykonanie gestu, jeśli nie są one wulgarne? Jakich słów, struktur i wzorców narracyjnych używa się w relacjach z działaniami komunikacyjnymi? Czy utarte sformułowania wystarczają do tego, aby opisać zaobserwowane działania?

Dotychczasowe badania naukowe wykazują, że działania komunikacyjne są multimodalne, czyli realizowane jednocześnie z udziałem różnych modalności⁵, por. np. Grove (2010), Poggi (2007). W związku z tym powstaje pytanie: czy relacje z tego typu działań odwzorowują ich (multi)modalność; czy są one tak multimodalne, jak same te działania?

Jak do tej pory w badaniach naukowych nie poświęcono szczególnej uwagi procesom percepcji działań komunikacyjnych o różnych modalnościach, których odzwierciedleniem jest dobór słów i sposób mówienia o tych działaniach. Otwarte pozostają więc także pytania o to, jak kształtują się zależności między działaniami komunikacyjnymi a ich kwalifikacjami w relacjach. Czy poszczególne nazwy są jednoznacznie przypisane do działań, a użycie danej nazwy w relacji jest wywoływane automatycznie przez determinujące ją cechy działania? Innymi słowy, czy relacje z tych samych działań zdawane przez różne osoby powinny brzmieć tak samo? Czy brzmią tak samo? W czym mogą być do siebie podobne, a czym mogą się różnić? Czego sygnałem może być refleksja nad adekwatnością formułowanej relacji podjęta na głos, a czego jej sformułowanie pewnym siebie tonem? Wreszcie, jaki wpływ na odbiór i rozumienie relacji ma nieuwzględnianie w nich informacji o modalności działań czy abstrahowanie od zaistnienia samych działań komunikacyjnych?

W badaniach nad komunikacją werbalną i niewerbalną przewija się wątek zależności między różnymi modalnościami, por. np. Johnson, Ekman, Friesen (1975), Bitti, Poggi (1991). Czy analizy relacji z działań komunikacyjnych wnoszą do tych rozważań coś nowego? Jakie funkcje działań o jednej modalności względem działań o innej modalności można zaobserwować w relacjach?

Sposób relacjonowania działań komunikacyjnych rzutuje na możliwości porozumienia się w zakresie przedmiotu tych działań. Warto w związku z tym poszukiwać także odpowiedzi na pytania o źródła zakłóceń w przekazie i odbiorze relacji z działań komunikacyjnych i próbować wykorzystywać ich analizę do osiągnięcia porozumienia w codziennej komunikacji o komunikacji, m.in. przez formułowanie wskazówek komunikacyjnych, np. w zakresie rozstrzygania sporów w rodzaju tego, który prowadzili między sobą radni w celu uzgodnienia tekstu protokołu z sesji.

Próba udzielenia odpowiedzi na postawione tu pytania zostanie podjęta w kolejnych rozdziałach niniejszej pracy. Tych rozdziałów jest jedenaście.

Rozdział pierwszy stanowi wprowadzenie w tematykę badań prezentowanych w książce. W rozdziale drugim zostały przybliżone trzy główne elementy składowe tematu tej pracy, tj.: 1) działania komunikacyjne, 2) (multi)modalność i 3) relacjonowanie. Rozdział trzeci przedstawia dotychczasowe badania nad

⁵ Więcej informacji na temat samego tego terminu, jego rozumienia w tej pracy, a także w literaturze przedmiotu o tematyce zarówno pokrewnej, jak i odmiennej zawiera podrozdział 2.2.

działaniami komunikacyjnymi i ich relacjonowaniem w języku ogólnym, zwłaszcza w języku polskim, a także nad zdawaniem w relacjach sprawy z (multi)-modalności działań. Kolejne podrozdziały tego rozdziału dotyczą badań nad: czasownikami używanymi w relacjach z działań komunikacyjnych, czasownikami performatywnymi, mową zależną i niezależną, metajęzykiem i samozwrotnością języka, językiem refleksywnym, metatekstem, wykładnikami świadomości metapragmatycznej i śladami automonitoringu oraz metakomunikacją.

Rozdział czwarty zawiera prezentację warsztatu badawczego, w tym zwłaszcza charakterystykę danych badawczych i metod jej analizy, a także określenie zakresu prac. W rozdziałach od piątego do dziesiątego zostały przedstawione wyniki analiz danych korpusowych, stanowiących relacje z działań komunikacyjnych i uwzględniające informację o ich (multi)modalności.

Rozdział piąty został poświęcony wyrażeniom i strukturom służącym do informowania o działaniach komunikacyjnych w taki sposób, że w relacjach zostaje uwzględniona (multi)modalność działań. Po kolei zostają tu omówione środki formalno-znaczeniowe stanowiące budulec tego rodzaju relacji, a więc: czasowniki, frazy przyczasownikowe, mowa zależna, konstrukcje imiesłowowe i względne, opis wielozadaniowy, mowa niezależna, konstrukcje porównawcze i odwzorowania działań parawerbalnych i niewerbalnych.

W rozdziale szóstym zostały opisane mechanizmy odtwarzania i tworzenia nazw działań komunikacyjnych, zwłaszcza gestów, polegające na użyciu w relacjach nazw utartych lub utworzonych doraźnie, a także na korzystaniu w tym zakresie z zasobów języka ogólnego lub zapożyczeniu nazw z innych odmian języka.

Rozdział siódmy dotyczy struktur służących do przedstawiania w relacjach multimodalności działań komunikacyjnych, tj. współwystępowania działań o różnych modalnościach, pozostawiania tego rodzaju działań w zależnościach temporalnych, rozszerzania i ograniczania zakresu działań.

W rozdziale ósmym zostały opisane struktury językowe i wzorce narracyjne stosowane podczas poszukiwania odpowiedniej nazwy działania w trakcie jego relacjonowania, a więc środki i mechanizmy przeciwstawiania sobie kwalifikacji działań, dopasowywania kwalifikacji i ich doprecyzowania.

Rozdział dziewiąty obejmuje przedstawienie głównych czynników lingwistycznych i psycholingwistycznych, których wpływ na formowanie relacji ujawnił się w trakcie analiz materiałów korpusowych, uwzględniających nagrania zarówno samych działań komunikacyjnych, jak i relacji z tych działań. Te czynniki decydują o braku tożsamości między relacjami z tych samych działań sformułowanych przez różne osoby i obejmują: kompletność relacji, ich szczegółowość, zależność od szerokiego kontekstu, różnice percepcji lub interpretacji działań oraz adekwatność relacji.

Z kolei w rozdziale dziesiątym zostały scharakteryzowane cztery typy relacji, w których abstrahuje się od modalności działań komunikacyjnych, a zamiast

tego skupia na innych ich aspektach: performatywności, działaniach i stanach mentalnych powiązanych z ich wykonaniem, ruchu związanym z podjęciem działań niewerbalnych oraz skutkach poznawczych zaobserwowania działań lub zapoznania się z relacjami z nich. Skutki, o których mowa, umożliwiają opowiadanie o działaniach w taki sposób, jakby było się ich świadkiem, bez odnoszenia się bezpośrednio do jakiejkolwiek relacji z tych działań.

Najważniejsze wnioski z przeprowadzonych analiz i perspektywy dalszych badań znalazły się w ostatnim, jedenastym rozdziale. W tym podsumowaniu wracam też do omawianego tu casusu sporu o zakres informacji w protokole z sesji rady powiatu.

Niniejsza publikacja jest efektem kilkuletnich prac nad zagadnieniem relacjonowania działań komunikacyjnych z uwzględnieniem ich (multi)modalności. Początkowo prace były związane głównie z analizą różnic percepcji i opisu działań komunikacyjnych w języku ogólnym i językach specjalistycznych, por. Heliasz (2013, 2015), Heliasz-Nowosielska (2016, 2016a, 2016b, 2016c, 2018, 2018a, 2018b, 2018c, 2021), a także z poszukiwaniem możliwości zgromadzenia danych multimedialnych do badań lingwistycznych, por. Heliasz-Nowosielska, Wójcicka (2016). Oprócz tych tematów przedmiotem mojej uwagi były kategoryzacje i sposoby użycia gestów w komunikacji, w tym również komunikacji afektywnej na odległość, por. Heliasz-Nowosielska (2021a), oraz możliwości oznaczania w korpusie relacji z działań komunikacyjnych i innych złożonych struktur tekstowych ujawniających związki między opisywanymi obiektami, działaniami czy stanami rzeczy – zwłaszcza relacje porównawcze, por. Heliasz-Nowosielska, Ogrodniczuk (2019).

Dwa z artykułów, do których odniosłam się w poprzednim akapicie, powstały we współautorstwie: jeden z dr Alicją Wójcicką, a drugi z dr. hab. Maciejem Ogrodniczukiem. Obojgu Współautorom dziękuję za ich wkład w te publikacje oraz za inspiracje płynące ze wspólnego namysłu nad tymi (i innymi) tematami.

Na gruncie badań, których wybrane wyniki zostały zaprezentowane w moich wcześniejszych publikacjach, wykrystalizował się model opisu relacjonowania działań komunikacyjnych zastosowany w niniejszej pracy.

Dane do analizy zależności działań komunikacyjnych i zdawanych z nich relacji zostały zgromadzone w ramach projektu pt. *Relacjonowanie działań komunikacyjnych z uwzględnieniem ich multimodalności. Badania pilotażowe na materiale etiud Szkoły Filmowej w Łodzi*, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych w ramach konkursu MINIATURA 2, na wniosek o numerze rejestracyjnym 2018/02/X/HS2/02411. Bardzo dziękuję władzom Szkoły Filmowej w Łodzi, Panu Rektorowi prof. dr. hab. Mariuszowi Grzegorzewi i Panu Marcinowi Malatyńskiemu, oraz Pani Kierownik Archiwum Szkoły Filmowej w Łodzi Monice Sarwińskiej za udostępnienie etiud dokumentalnych do celów badawczych. Jestem również niezmiernie wdzięczna anonimowym Recenzentom

wniosku złożonego do NCN, dzięki którym przychylności mój projekt uzyskał finansowanie, co utorowało mi drogę do rozpoczęcia tworzenia Korpusu Narraacji o Komunikacji. Dziękuję Emilii Zdankiewicz i Danielowi Ziembickiemu za poszukiwania chętnych do udziału w eksperymencie i za przeprowadzenie rozmów z osobami, które zdecydowały się wziąć udział w badaniu. To właśnie te osoby bezpośrednio przyczyniły się do powstania KNOK, za co chciałabym im gorąco podziękować. Podziękowania składam także Pani Kierownik Katedry Lingwistyki Formalnej na Uniwersytecie Warszawskim prof. dr hab. Magdalenie Danielewiczowej, która umożliwiła mi przeprowadzenie badań w Katedrze.

Ostatnie szlify zostały nadane książce dzięki jej pierwszym czytelnikom, którym jestem niezmiernie wdzięczna za ich wsparcie. Najuprzejmiej dziękuję dr Małgorzacie Czajkowskiej-Kisil, prezes Stowarzyszenia CODA, za udzielenie mi cennych konsultacji dotyczących języka migowego i poświęconych mu fragmentów pracy, a prof. dr hab. Jolancie Antas i prof. dr hab. Adamowi Dobaczewskiemu za wnikliwe zrecenzowanie książki. Dziękuję także Urszuli Chomickiej za korektę streszczenia w języku angielskim, Barbarze Sawko za świetny projekt okładki, a wszystkim Pracownikom Wydawnictw Uniwersytetu Warszawskiego zaangażowanym w proces wydawniczy za ich nieoceniony wkład pracy. Szczególne podziękowania składam na ręce nadzwyczaj wspierającej i życzliwej Pani Redaktor Patrycji Szwedo-Kiełczewskiej.

Oddając książkę w ręce Czytelników, z wdzięcznością i serdecznością myślę o Kolegach, Przyjaciółach i Rodzinie, których bezcenne wsparcie stale mi towarzyszy i którzy wciąż na nowo inspirują mnie do zgłębiania tajników języka i komunikacji międzyludzkiej.